

Weronika Wojnowska, Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku
Piec kaflowe - niedoceniane dziedzictwo kulturowe Warmii

Propozycja zajęć edukacyjnych dla szkoły ponadpodstawowej

Słowa-klucze: dziedzictwo kulturowe Warmii, wyposażenie domów, dawne techniki grzewcze, wytwórczość ceramiczna, historia kafla.

Metody pracy i forma zajęć: wykład wspomagany prezentacją odnośnych stron w internecie, dyskusja.

Środki dydaktyczne: odtwarzacz DVD, internet, flamaster, kartki, długopisy.

Komentarz dydaktyczny

Co to jest piec kaflowy?

Na światowych stronach internetowych poświęconych piecom, spotkać można oferty firm zajmujących się produkcją kafla piecowych, które są poprzedzone wyjaśnieniami, co to jest piec kaflowy. Brzmi to może dziwnie, ale i u nas, zwłaszcza w większych miastach, wyrasta już kolejne pokolenie, dla którego źródłem ciepła są wyłącznie kaloryfery i miejska ciepłownia. A przecież w surowym klimacie północnej i środkowej Europy, gdzie przemienne pory roku przynoszą chłodne miesiące, piece kaflowe stanowią już od ponad 600 lat stały element wyposażenia wnętrz. Ogrzewały zarówno pałace, jak i mniej zamożne domostwa. Ogrzewały, ale także zdobiły. Dziś ocalały głównie piece z XIX i I poł. XX w., ale jest ich coraz mniej. Na szczęście są miejsca, gdzie tych urządzeń grzewczych zachowało się jeszcze sporo. W Polsce są to regiony Pomorza, Śląska oraz Warmii i Mazur.

Budowa pieca kaflowego

Większość pieców zakładano na planie prostokąta, rzadziej wieloboku lub koła. Ich jedno- lub wieloskrzyniowe bryły miały kompozycję architektoniczną w kilku strefach poziomych i pionowych. Strefy poziome we wszystkich typach pieców wyznacza cokół (albo stopy), gzymsy dzielące skrzynie oraz zwieńczenie, a na podziały pionowe składają się duże elementy kaflowe stanowiące obramienie skrzyń pieca oraz dekoracje w formie kolumniek, pilastrów (płaskich przyściennych filarów) i sterczyn. W skrzyni dolnej umieszczano palenisko, do którego wejście prowadziło od frontu lub z boku pieca, a w niektórych przypadkach od strony sąsiedniego pomieszczenia. W skrzyni górnej często stosowano otwartą wnękę lub dochówkę zamykaną drzwiczkami. Materiałem używanym do budowy pieców były kafle ceramiczne, szkliwione lub bez szkliwa, za to malowane i złocone. Kafle od strony wewnętrznej przeważnie posiadają, wyciśnięty w masie ceramicznej, stempel wytwórcy – fabryki lub kaflarni. Na bryłę pieca składają się także elementy żeliwne, z których wykonywano paleniska i ich osłony w formie kraty, a także dochówki. Ze względu na lokalizację pieca w pomieszczeniu możemy je podzielić na narożne lub przyścienne. Piec kaflowy to nie tylko „płaszcz z kafla”, ale także skomplikowane urządzenie techniczne z całym systemem kanałów wewnętrznych, które może mieć ogromną masę (nawet powyżej tony). Kafle piecowe i piece powstawały początkowo w małych warsztatach i wykonywano je, korzystając z miejscowych pokładów gliny, na kole garncarskim. Później ich wytwórczością zajmowały wyspecjalizowane zakłady ceramiczne – fabryki pieców i

kaflarnie, zaś składaniem pieca zajmowali się wyspecjalizowani rzemieślnicy nazywani zdunami.

Historia pieców kaflowych i krótki przegląd typów pieców

Historia urządzeń grzewczych zaczyna się od otwartego paleniska, które udoskonalano obudowując najpierw kamieniami, potem zamykając glinianym płaszczem, a następnie budując kominy wyprowadzające spaliny na zewnątrz. Z czasem wykształciły się różne systemy grzewcze: hypocausta (system ogrzewania suchym, ciepłym powietrzem rozprowadzanym kanałami pod podłogą), kominki, piece z gliny i piece murowane, ale jako najbardziej chyba uniwersalne urządzenie grzewcze sprawdził się piec kaflowy. Za kolebkę pieców kaflowych uważa się kraje alpejskie, zwłaszcza Niemcy, Austrię i Szwajcarię, gdzie znano je już od XI w. Stąd rozprzestrzeniły się na pozostałe regiony Europy, wszędzie tam gdzie ogrzewanie wewnątrz ze względu na surowy klimat było koniecznością. Na terenie dzisiejszej Polski piece kaflowe znane były już od II poł. XIII w., ale na szerszą skalę zaczęły się rozpowszechniać dopiero w wieku XIV.

Początkowo budowano piece o cylindrycznej lub stożkowej bryle z kaflami określanych, jako naczyniowe (miskowe i garnkowe). Kafle te wykonywane były przez lokalnych garncarzy na kole garncarskim i jak nazwa wskazuje, miały kształt zbliżony do naczyń. Mocowane były w bryle pieca, dnem w stronę paleniska, a otworem na zewnątrz, przestrzeń między nimi wypełniano gliną. Taki typ pieca trwał w niezmienionej praktycznie formie od XIV do XVIII, a nawet do XIX w. Początkowo ogrzewały one komnaty zamkowe, z czasem wyparte przez bardziej dekoracyjne kafle płytowe, stały się wyposażeniem domów wiejskich.

W XV w. weszły w użycie piece z kaflami płytowych (w postaci znanej nam do dziś), złożonych z płytki i tzw. kołnierza, który służył do mocowania kafla w ścianie pieca. Formowano je w specjalnych matrycach (negatywowych formach), pokrywano barwnym szkliwem i zdobiono różnymi motywami. Była to dekoracja reliefowa (czyli płaskorzeźbiona) lub malowana. Zastosowanie kaflami płytowych dawało możliwość wykonania, w krótkim czasie, wielu identycznych elementów z jednej formy, co wpłynęło na usprawnienie produkcji i w rezultacie spowodowało większą dostępność pieców. Nowy rodzaj kafla wymusił także inny kształt bryły pieca. Składała się ona przeważnie z dwóch (ale bywało i więcej) skrzyń. Skrzynia dolna zazwyczaj zakładana była na planie prostokąta lub kwadratu, zaś górna – prostokąta, kwadratu, koła albo wieloboku. Z czasem wprowadzono podział bryły w kierunku pionowym i poziomym za pomocą kolumnienek, filarów, półfilarów, gzymsów itp. Nowy typ pieca miał większą wydajność grzewczą, dawał też ogromne możliwości jeśli idzie o stronę dekoracyjną, bowiem płytki kafla stały się idealnym nośnikiem różnych treści artystycznych.

O ile bryły pieców gotyckich i renesansowych z XV i XVI w. nawiązywały do architektury budynków, o tyle piece barokowe z XVII i XVIII w. wzorowały się na elementach wyposażenia wewnątrz – meblach, takich jak szafy czy sekretery. W XVII, a zwłaszcza w XVIII w. popularność na terenie Rzeczypospolitej zdobywać zaczęły barokowe piece z warsztatów pomorskich, zwane potocznie gdańskimi, chociaż powstawały w różnych ośrodkach Prus Królewskich, oprócz Gdańska, także w Toruniu, Elblągu i Malborku. Już około sto lat temu wyodrębniono trzy podstawowe ich typy, które w zależności od miejsca powstania, określa się mianem: gdańskich, elbląskich i toruńskich. Na charakterystyczny styl pieców powstających w tych ośrodkach miały wpływ: osiedlanie się mennonitów – protestanckich osadników holenderskich, związki gospodarcze i handlowe z Niderlandami i

moda na holenderską ceramikę. Sprowadzano je do rezydencji na terenie całej Rzeczypospolitej, a także kopiowano w lokalnych warsztatach w różnych częściach kraju.

Dekoracja kafli, wykonywana za pomocą specjalnych szablonów, przedstawiała głównie sceny biblijne, rodzajowe i pejzaże, umieszczane w wypukłych reliefowych albo malowanych ramkach (lub bez nich). Z barokowych, XVIII-wiecznych pieców, wywodziły się niezwykle efektowne, malowane piece ludowe. Motywy zdobnicze przedstawiane na kaflach zależały od regionu i typowego dla niego wzornictwa ludowego.

W XIX w. wytwórczość kafli przejęła produkcja fabryczna, ich cena spadła i stały się bardziej dostępne. Rozwój przemysłu, komunikacji i handlu spowodował, że mody i style zaczęły się szybko rozprzestrzeniać. Wytwórnice piecowe korzystały z tych samych wzorów, a duże fabryki pieców sprzedawały swoje wyroby w różnych częściach Europy dlatego piece o podobnej formie i dekoracji ogrzewały wnętrza w Szwecji, w Niemczech, w Polsce czy na Węgrzech. Piece z XIX i XX w. charakteryzuje niezwykle bogactwo i różnorodność form i dekoracji, na skalę niespotykaną w poprzednich wiekach. Modne były piece z białym lub barwnym szkliwem, a także piece z białych kafli i dużych elementów kaflowych, nie szkliwionych, lecz malowanych. Dekoracja pieców odzwierciedlała wszystkie modne w tym czasie style (historyzm, secesja, art deco). Kopiowano także modele pieców z wcześniejszych epok. Wszystko to tworzyło niezwykłą i trudną dziś do ogarnięcia mozaikę. Dopiero po I wojnie światowej bryły i dekoracje pieców stopniowo uległy uproszczeniu.

Piece na Warmii

Choć na Warmii piece kaflowe towarzyszyły człowiekowi w jego zmaganiach z chłodem przez sześć stuleci, dziś w domach spotkać można obiekty tylko z ostatnich stu pięćdziesięciu lat. Nieliczne piece z XVIII w. spotkamy już tylko w muzeach regionu – w Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku oraz Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie. Można tu zobaczyć znakomite i unikalne przykłady barokowych pieców – gdańskich, elbląskich i toruńskich. Na ekspozycjach muzealnych prezentowane są również kafle z tego regionu pochodzące z wcześniejszych pieców – gotyckich i renesansowych. Podobnie jest i w innych regionach kraju, całe bryły pieców, z okresu od XIV do XVII w., spotyka się sporadycznie. Najpiękniejszym przykładem z tego czasu, jest największy zabytkowy piec w Europie (z 1545 r.), blisko 11-metrowy, pięciokondygnacyjny, złożony z 520 kafli, zachowany w gdańskim Dworze Artusa (obecnie oddział Muzeum Historycznego Miasta Gdańska) i nazywany „królem pieców”.

W warmińskich muzeach spotkamy niewiele całych pieców z XIX i XX w. Za to ogromna ich ilość ocalała jeszcze w domach mieszkalnych – miejskich, a zwłaszcza wiejskich, jak również w budynkach użyteczności publicznej (pałacach, dworach, szkołach, urzędach, plebaniach, klasztorach, kościołach itd.). Spotykane tu piece są najczęściej dziełem dużych fabryk niemieckich, ponieważ około połowy XIX w. rynek w całych dawnych Prusach Wschodnich, a więc i na Warmii, był zdominowany przez niemieckie fabryki pieców: z Miśni, Berlina, Drezna, Hamburga czy Velten k. Berlina (jako że region ten od czasu I rozbioru Polski wchodził w skład Prus Wschodnich – wschodniej prowincji państwa niemieckiego). Mimo dominacji fabryk z terenu Niemiec istniała w naszym regionie ogromna ilość lokalnych zakładów kaflarskich, często znakomitych, prowadzonych zarówno przez Polaków jak i Niemców. Niektóre z lokalnych wytwórni reprezentowały poziom europejski, jak na przykład fabryka pieców Waltera Wendla w Braniewie, która specjalizowała się w kopiach historycznych pieców, zamawianych chętnie do pałaców i dworów, a także muzeów,

nie tylko na Warmii ale i w całych Prusach Wschodnich, na Pomorzu, Śląsku i na terenie Niemiec.

Powstałe w lokalnych zakładach piece bez względu na narodowość wytwórców dziś stanowią niezwykle ważne dziedzictwo kulturowe naszego regionu. Stanowią też część dziedzictwa europejskiego, charakterystycznego dla krajów Europy, zwłaszcza północnej i środkowej, a zupełnie nieznanego w innych regionach świata. Niestety brakuje świadomości, że piece, choć wydają się czymś pospolitym i powszechnym, stanowią tak istotny element spuścizny kulturowej regionu. Piece wciąż nie są uważane za pełnoprawne zabytki techniki i kultury materialnej. Nie ma, nie tylko w naszym regionie, ale i w Polsce, placówki muzealnej nastawionej wyłącznie na gromadzenie pieców i kafli, podczas kiedy w Niemczech, w Velten pod Berlinem, taka instytucja (Ofen- und Keramikmuseum Velten) istnieje od stu lat (!).

Zmiany historyczne po roku 1945 spowodowały, że warmińskie lokalne wytwórnie kafli przepadły bez śladu. Po wojnie znaczną część tych zakładów na powrót uruchomiono (w oparciu o ocalały sprzęt), część z nich działała jeszcze do lat 60., a nawet 70. XX w., jednak, w stosunku do czasów przedwojennych, nastąpił całkowity regres, jeśli chodzi o poziom produkcji. Przeważnie, na potrzeby zniszczonego wojną kraju, produkowano masowo zwykłe, zielone lub brązowe kafle. Z czasem lokalne wytwórnie zamknięto, a rynek zalewać zaczęły proste, jasno lub ciemnobrązowe kafle, najczęściej z wytwórni spoza regionu. Dziś większość kaflarni lokalnych nie istnieje. Niewiele, niestety, ocalało budynków po kaflarniach, a te, które pozostały, nie podlegając przeważnie ochronie konserwatorskiej, uległy degradacji, jak np. przekształcony budynek fabryki pieców Waltera Wendla w warmińskim Braniewie. Nieczęsto budynki dawnych wytwórni zachowały się w tak dobrym stanie, jak fabryka pieców w Biskupcu na Warmii, prowadzona do wojny przez braci Huhn (obecnie restauracja o nazwie Stara Kaflarnia), gdzie zachowało się sporo zabytkowych elementów, a przede wszystkim, co należy do rzadkości, na szczycie budynku ocalał napis z nazwą fabryki.

Warto zwrócić uwagę na piece kaflowe jako cenne dziedzictwo materialne naszego regionu również dlatego, że w domach Warmii najczęściej z dawnego wyposażenia pozostały już tylko piece, a pamiętać należy, że w gospodarstwie domowym pełniły one szczególną rolę. W relacjach dawnych mieszkańców Warmii pojawiają się często jako wspomnienie utraconego domowego ciepła. Paul Brock w artykule „Unsere Freunde, die Kachelofen” (Volkskunst in Ostpreussen, 1984), podkreślając rolę pieców jako elementu dziedzictwa kulturowego, pisze: „...takie były nasze piece kaflowe - promieniujący ciepłem przyjaciele naszych długich zim, klejnoty wschodniopruskiej kultury materialnej”.

Przebieg zajęć

Etap I

Nauczyciel pyta uczniów o ich wiedzę na temat dawnych urządzeń grzewczych, zwłaszcza pieców kaflowych – czy posiadają w domu, czy znają z najbliższego otoczenia, gdzie się z nimi spotkali (w muzeum, publikacjach, internecie) i czy mają świadomość, że piece to unikalne zabytki znane tylko w niektórych rejonach świata.

Etap II

Nauczyciel mówi o historii pieców, ich budowie i głównych typach oraz przedstawia piece jako szczególnie charakterystyczne dziedzictwo kulturowe Warmii, wskazując na barokowe piece elbląskie i gdańskie, zachowane dziś już tylko w muzeach regionu oraz pokazując egzemplarze, które spotkać można w domach mieszkalnych i budynkach użyteczności publicznej. Można posłużyć się stroną stworzoną przez pracowników Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku:

piecekaflowe.republika.pl/index.html,

piecekaflowe.republika.pl/typologia.html,

piecekaflowe.republika.pl/wstep.html

lub stroną fromborskiego muzeum:

frombork.art.pl,

frombork.art.pl/pl/przyjaciele-naszyc-dlugich-zim,

a także stroną manufaktury przypałacowej w Nakomiadach k. Kętrzyna, w której powstają piece kaflowe, w tym również kopie historycznych oryginałów z terenu Warmii:

nakomiady.pl

Etap III – praca domowa

Znaleźć i opisać (wykonać rysunek, skopiować, zrobić zdjęcie, wydrukować) przykład pieca z terenu Warmii (z najbliższego otoczenia lub z internetu). Pomocne strony:

kominki.org/blogi/piecoblog,

piecekaflowe.republika.pl/typologia.html.

Portale gdzie oferowane są do sprzedaży również piece z naszego regionu: olx.pl , allegro.pl

Uwagi: Wszelkie formy dokumentacji takich pieców przyjmie Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku. Tego typu lekcje można też przeprowadzić w Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku, gdzie znajdują się zabytkowe piece z XVIII w., a także wystawa poświęcona piecom kaflowym z regionu pt. „Przyjaciele naszych zim”.